

FOTO: JA CODECH / ARXIU M I PST

Records d'un seu deixeble

El meu Rafael Santos Torroella, i unes quantes coses sobre Ángeles

Escriure aquestes línies em resulta summament difícil. Vaig treballar sis anys al costat de Rafael Santos Torroella i encara el sento com una presència. És l'única persona a qui puc anomenar, sense cap mena de dubte, «mestre». Malgrat els anys que han passat des de la seva mort, veig moltes coses amb els seus ulls; pronuncio paraules ocultes que em va descobrir; entenc el món amb les eines que em va regalar. Quan el lleigeixo, encara sento la seva veu; una veu que era capaç de recitar –amb una prodigiosa memòria auditiva– de la mateixa manera que ho feien, per exemple, Rafael Alberti o Federico García Lorca; una veu carregada d'emoció infantil quan m'anunciava que havia trobat una paraula nova o un guiatge vital en un fragment de Josep Pla, Ramón Gómez de la Serna o Paco Umbral.

>> *Rafael Santos Torroella, llegint a casa seva, a Barcelona, l'any 1976.*

RICARD MAS PEINADO > TEXT

«We all –in the end– die in medias res. In the middle of a story. Of many stories.»

MONA SIMPSON

Vital. No és una paraula buida. Al seu costat vaig descobrir que l'art el feien artistes, éssers humans dels quals Rafael havia estat company de viatge. M'explicava anècdotes viscudes amb Camilo José Cela, *Juanín* Hernández Pijuán, *Pepito* Llorens Artigas, Salvador Dalí, Joan Miró –el seu padrí de nocces– o Sebastià Gasch; com els artistes i pensadors de la Generació del 27 passaven per la casa familiar a visitar el geni adolescent d'Angelita Santos; com Ramón, amb les cametes penjant al sofà, l'aconsellava que per escriure bé tan sols calia escriure cada dia, del que fos..., i les desventures de la seva germana, un ésser de llum i tenebra insondable en la seva misteriosa simplicitat.

Vaig entrar a treballar amb Santos el novembre del 1990. Al gener, feia amb Rafael i

la seva senyora el meu primer viatge a la Residencia de Estudiantes. Vam tornar a final de febrer. En una aturada per posar benzina i berenar, prop de Medinaceli, vam veure a la televisió com les tropes de Saddam Hussein es retiraven de Kuwait, fustigades per la coalició de Bush pare. Aquest fet de telenotícies va despertar els fantasmes amagats de Santos. Ell havia viscut les llargues retirades de l'exèrcit republicà, havia sofert els atacs d'un hidroavió que anomenaven el *Zapatones*, havia patit la indefensió davant el foc enemic.

Els records de la guerra

Em va explicar, en aquell moment, com, a les escorialles de la República, a València, la gent es llançava al mar i s'ofegava, abans de ser capturada per les tropes de Franco; com va amagar les armes a la platja de la

Santos deia que si la literatura nord-americana tenia una generació perduda, la seva havia estat la generació atropellada

Malvarrosa, va ser capturat i dut a la plaça de braus. Ell havia estat, durant la guerra, comissari de cultura comunista, i el van confinar al penal d'Alacant, sota vigilància de tropes mores. Entre misèria, humiliació i polls, va rebre una visita del pare, que es va acomiadar tot dient-li: «Si pasa lo que los dos creemos que va a pasar, pórtate como un hombre». Santos deia que si la literatura nord-americana tenia una *generació perduda*, la seva havia estat la *generació atropellada*.

Antonio Tovar, amic seu de Salamanca i falangista de primera fornada, va intercedir secretament i el van alliberar. Com que no volia que el reinternessin en un altre camp –cosa habitual–, va viure semiclandestinement a Saucelle, en una finca del seu pare no gaire lluny de la frontera amb Portugal. Van ser anys de misèria i por, fins que va tornar a Barcelona. En teoria, no podia exercir el periodisme, però Luys Santa Marina li va permetre publicar a les pàgines de la *Soli*, antic diari anarquista laietà reconvertit en òrgan del nou règim.

De Madrid a Barcelona

Va viure un temps a Madrid, compartint habitació amb Carlos Edmundo de Ory, gran postista i onanista compulsiu. Mentre freqüentava el cafè Gijón i intentava obrir-se pas en el món de la poesia, va ser desheretat pel pare. Un pare terrible, castellà, i una mare comprensiva, empordanesa, van configurar la seva condició d'home pont entre dues cultures que gairebé sempre han viscut d'esquena.

Amb la seva esposa, Maite Bermejo, va fundar la revista i les edicions Cobalto, a Barcelona, i també el Club Cobalto 49. Sempre en precari, malvivia de les traduccions –anglès, francès, portuguès– i de redactar la secció d'art d'*El Noticiero Universal*, i encara ajudava artistes joves com Antoni Tàpies. No era fàcil viure a la Barcelona de postguerra, i encara menys com a poeta i crític d'art.

L'anglès el va aprendre tot sol, llegint llibres a la biblioteca del seu pare, ajudant-se amb un diccionari. No el sabia escriure, ni tampoc el parlava, però el traduïa tan bé que Ernst Gombrich deia que la seva ver-

>> *Rafael Santos Torroella i Maite Bermejo, camí de Sant Pere de Rodes, l'any 1961.*

El que feia gran, immens, Santos Torroella era el seu sentit tràgic de la vida. Era un home que no creia en Déu, però que creia en els creients

ARXIU M. I. RST

>> Rafael Santos Torroella i Carlos Barral embarcats al Capitán Argüelles a Calafell, amb destí a Portbou.

sió espanyola de la ja canònica *Història de l'art* era la millor de totes. Quan, per la seva avançada edat, una malaltia li impedia gairebé de reconèixer els que l'envoltaven, encara era capaç d'agafar un llibre en anglès i de traduir-lo de viva veu en temps real. La seva capacitat per copsar els secrets del llenguatge era sobrenatural.

El primer que em va ensenyar va ser: «Un historiador de l'art empra la paraula, de la mateixa manera que un rellotger treballa amb molles i rodes dentades. És fonamental que entenguis els mecanismes del llenguatge». Tenia una biblioteca de diccionaris i qüestions d'idioma, i era capaç d'emocionar-se quan descobria una nova paraula. Recordo com m'instruïa en els sentits d'*acedia*, *enciso* o *estilo laña*.

Els secrets de l'ofici

Després van arribar els secrets de l'ofici. Em sentia com un jove aprenent de pintor que comença escombrant el taller, després aprèn a preparar la cola de conill, a allisar un llenç i a recollir la matèria dels pigments, per acabar pintant. Em va deixar llegir els tresors de la seva immensa biblioteca. Compartíem passió per Unamuno i Eugeni d'Ors, però em va descobrir una mirfada d'autors i de revistes del que avui dia coneixem com *edat de plata* de la literatura espanyola: Rafael Sánchez Mazas, Alberto Insúa, Rosa Chacel, Guillermo de Torre, Cansinos-Assens, el millor Ortega y Gasset... així com avantguardis-

tes catalans i obres gairebé inaccessibles dels surrealistes francesos; també María Zambrano i José Ángel Valente. En fi, em va aficionar a les llibreries de vell, un vici car que omple les cases de pols i, de vegades, de plaers savis.

Tenia un sentit de l'humor finíssim però demolidor. No va escriure, ni tan sols endegar, les seves memòries. I no m'atreveixo aquí a repetir els seus comentaris sardònics sobre diversos companys de professió i artistes. Queden a casa seva els feridors epigrames que va dedicar a tants creadors. Si un dia veuen la llum, hi haurà un escàndol dels grossos.

Però el que feia gran, immens, Santos Torroella era el seu sentit tràgic de la vida. Era un home que no creia en Déu, però que creia en els creients. Sempre portava al damunt el crucifix del seu amic íntim José Antonio Coderch. Va ser un obsequi que aquest, al llit de mort, li va oferir a canvi que deixés de fumar. I malgrat els tres paquets de Ducados diaris que es polia, va complir la promesa. L'amistat entre Santos i Coderch és un tema que caldria estudiar a fons. Eren com germans, esperits complementaris.

Amb la seva senyora, anàvem sovint a Madrid, a la Residencia de Estudiantes. Allí treballava Santos en la trilogia del *Dalí resident*. Fèiem tornos al volant, i totes aquelles hores de camí esdevenien grans lliçons d'història viscuda: topologia, sintaxi, mística, anècdotes i grans confessions. Recordo quan em va explicar la primera vegada que havia tingut consciència de la mort. Tenia uns vuit anys i era en un camp, estès de cara al cel. Es va estremir davant la inabastable infinitud que s'obria als seus ulls, de la seva petitesa en un esdevenir impassible. Sense la mort a l'horitzó no hi pot haver veritable coneixement.

Rafael Santos Torroella en la intimitat

Em commovia la relació que tenia amb la seva esposa, Maite. La senyora Santos té un caràcter fortíssim –qui la conegui sabrà que em quedo curt amb la definició–, i encara avui els seus records gaudeixen d'una exactitud germànica. Va estudiar medicina però va renunciar a una carrera brillant per dedicar-se al seu marit. Amb tot, no us penseu que feia un sacrifici: complia una missió. De vegades hi havia xoc de trens, a Muntaner 448, però els finals eren feliços. Darrere un gran home sempre hi ha una gran dona, no falla.

Rafael va créixer en una llar on la germana era el geni, la preferida. La visitaven tots els intel·lectuals joves del moment

Per casa, Santos sempre anava en batí i sabatilles. No me'l sé imaginar d'una altra manera. Un dia el van venir a filmar per a la televisió i va demanar que l'enquadrassin només de cara, que no volia vestir-se. En acabar la filmació, va recordar que havia quedat per anar a dinar i, davant l'equip de reporters, es va acomiadar tot empolainat...

Casa seva era el seu regne. Al pis hi havia viscut el grandíssim poeta Joao Cabral de Melo Neto, cònsol del Brasil i comunista de saló. Aquest li va cedir l'habitatge quan va haver de tornar al seu país. Els trenta mil volums de la seva biblioteca amenaçaven la llei de la gravetat. N'hi havia –encara hi són– en estanteries, damunt tauletes i formant muntanyes a cada pam de terra. En algunes parets hi havia quadres increïbles del fons del galerista Dalmau, d'alumnes i d'amics com Joan Miró, Antoni Tàpies, Hernández Pijuan, Cuixart, Ramón Gaya; i de familiars com el seu cunyat Emili Grau Sala o la seva germana Ángeles.

La nena morta d'Ángeles Santos presideix el menjador. És un quadre que sempre m'ha atret i m'ha inquietat. Angelita era un tema recurrent, a can Santos. Jo em delia per conèixer aquella adolescent rebel i turmentada, també mare abnegada del pintor Julián Grau Santos. I va arribar el dia.

Quan la vaig conèixer, en un piset de Sitges, Ángeles i la seva germana Anita prenién el té mentre gaudien, apassionadament, d'un *culebrón* mexicà. Estaven molt preocupades perquè un personatge atractiu, amb bigoti, volia ensarronar l'heroïna, una òrfena dissortada. Aquella escena em va recordar l'Abuelita Paz, dibuixada pel genial penques Manuel Vázquez. Només que la realitat superava la ficció: una dona que havia tingut una vida de pel·lícula, s'havia casat amb en Grau Sala, que pintava com un geni romàntic... en fi, una llegenda viva, i resultava que tenia l'aparença d'una pensionista d'anunci d'assegurances.

Aleshores, ella va consultar al seu germà sobre l'enquadrament d'un oli que havia pintat feia uns quants anys a Cadaqués. Jo l'havia vist reproduïda en llibres, aquella obra. Els dos germans van coincidir que hi sobrava quelcom, van agafar una regla i un bolígraf i van marcar una línia per on calia tallar el llenç. Després Ángeles em va ensenyar el dormitori, on hi havia apilats al terra tot de quadres seus, de diverses èpo-

ques, que jo tan sols coneixia en fotografia, de vegades en blanc i negre.

De sobte, enmig d'una conversa intranscendent, em va fer una observació i vaig notar com els seus ulls em cremaven l'ànima. Era la mirada més poderosa que mai havia sentit. Pura, gairebé inhumana, indescriptible. Li havia explicat que me n'anava a Egipte, i es va acomiadar de mi tot demanant-me que li enviés una postal. En sortir del pis, per les escales, Rafael es va posar a plorar. Ángeles no és d'aquest món: quan menys t'ho esperes et capgira com un mitjó.

Davant d'una reproducció d'*Un món*, em va explicar amb senzillesa infantil els elements de la seva obra mestra. Es tracta d'una barreja de genialitat i d'innocència. Al quadre, el món és quadrat perquè ella havia sentit campanes del cubisme. Fora del cub terrenal, hi sura la maternitat com a motor de l'univers. El Sol, però, és la figura del pare. No hi ha misteris, tan sols vivències: el tren, el paisatge, la família que dona caritat als pobres, els nens que juguen al carrer, les ànimes del cementiri... i inquietuds d'una ment desbordada, com els mons ocults rere les parets de cada llar.

ARXIU M I RST

>> Ángeles Santos pintant a casa seva.

ARXIU M I RST

>> Ángeles Santos Torroella, tocant el piano a casa de Rafael, a Barcelona.

Una dona que havia tingut una vida de pel·lícula resulta que tenia l'aparença d'una pensionista d'anunci d'assegurances

>> Retrat de Josep Vallès (1979),
per Rafael Santos Torroella.
Aquarel·la, 66 x 46,5 cm.

A l'ombra de la germana

Rafael va créixer en una llar on la germana era el geni, la preferida. La visitaven tots els intel·lectuals joves del moment, i fins i tot va haver de rebutjar l'amor de Ramón Gómez de la Serna i cremar una pila de missives escrites amb la seva característica tinta vermella. La figura del pare era asfixiant i sobreprotectora. Rafael va fugir de casa, per primera vegada, als quinze anys. La germana va desaparèixer, també, abans de ser reclosa en una casa de repòs.

El 1992, Santos va escriure un poema com a pròleg d'un llibre de Vinyet Panyella dedicat a la seva germana. En aquests

versos, centrats en el quadre *Un món*, denunciava: «a dalt, / d'un or trist o molt pur, / empal·lidit i caut, / regnava sempre el Sol, / inapel·lable. / A baix, entretant, / uns éssers neguitosos, / d'insomni i ombra fets, / maldaven dies i nits / irats als seus esbarjos, / tendres fins en els crims... / Nosaltres, / no res enteníem, però, / quan en aquell jardí / dels avis, vèiem, / de Portbou estant, / com al cel s'encenien / els llums de cap al tard».

Rafael va aprofitar les lliçons del mestre que havia contractat el pare per perfeccionar la tècnica d'Ángeles, Celino Perotti. I a cada roda de premsa, conferència o dinar, no podia evitar prendre apunts ràpids, preferiblement retrats, de la gent que l'envoltava. També pintava aquarel·les, normalment quan sortia de viatge, a primeríssima hora del matí. Recordo especialment una vista del Museu de Ciències Naturals presa des de la seva habitació al pavelló central de la Residencia de Estudiantes.

Encara recordo el dia que vaig descobrir, al mig del passadís de casa seva, el llom d'un llibre que m'era familiar. Dormia a l'armari destinat a emmagatzemar tot el que havia publicat. Es tractava d'una traducció de l'anglès d'un volumet del *Reader's Digest: Historia de un anticuario. Memorias de Duveen, Rey de los anticuarios* (1962). Però es tractava, també, del primer llibre que jo havia llegit a la meua vida, als set anys. Aleshores, com que no sabia què era un punt de llibre, em menjava el trosset de paper on hi havia el número de pàgina. En arribar a casa, ho vaig comprovar. Segurament es tracta d'una casualitat, una més. Però per a mi em va semblar -encara m'ho sembla- una picada d'ullet del destí.

Podríem dir que Rafael Santos Torroella era un home polièdric: gran escriptor, un dels millors historiadors de l'art, excel·lent pintor i retratista, pedagog influent. Però per damunt de tot ell es considerava poeta. Mai podem entendre'l sense copsar la seva dimensió poètica, fins i tot més enllà dels poemes que va escriure. A tall d'exemple, va començar a escriure poesia en català arran de la mort de la seva mare. La poètica de Santos Torroella és sempre un diàleg amb l'intangible, transcendent les paraules. Fem un cop d'ull a alguns títols dels seus poemaris -*Ciudad perdida, Nadie, Sombra infiel, Hombre antiguo*,

A cada roda de premsa, conferència o dinar, no podia evitar prendre apunts ràpids, preferiblement retrats, de la gent que l'envoltava

COL·LECCIÓ AST / VEGAP

Cerrada noche- i descobrirem les mateixes inquietuds d'aquell nen de vuit anys enfrontat al cel infinit.

Un dia vam anar a Portbou, on em va ensenyar l'espai que havia comprat per al repòs etern. En un poema seu, *Hacia Walter Benjamin*, conclouïa: «Allí me esperan todos: yo creo, como ellos, en algo más allá de las palabras».

Més enllà de les paraules, aquesta era la veu nua de Santos Torroella, indeleble en poemaris farcits de saviesa eterna, fruit d'una experiència transcendent que ens acompanya tothora. Jo me'n vaig; us deixo, sols, amb la seva veu:

No temáis, todavía cabe mucho dolor en cualquier hombre. No se enloquece así, tan fácilmente. No se rompe como vaso de vidrio el corazón, al primer golpe. Estamos sabiamente hechos para sufrir, con materiales duros, por la fuerte mano artesanal que hizo cada cosa. Está tenso el cristal: por eso salta tras su límite exacto. Mas al hombre le quedarán sus gritos y sus lágrimas.

Ricard Mas Peinado
és historiador i crític d'art.

>> **Família sopant, 1930. Oli sobre tela, 96 x 127 cm.**
La mateixa família d'Ángeles va fer de model per a aquesta escena domèstica, entre grotesca i irònica.

Rafael Santos era un home polièdric: gran escriptor, un dels millors historiadors de l'art, excel·lent pintor i retratista, pedagog influent